

munî ehliyet, muhtariyet, ceza ve mükâfat, akidler, insanın sorumluluk doğuran davranışları, insan hakları gibi konular ele alınmıştır. II. ciltte fıkıh usulüne dair açıklamalara yer verilmekte, ictihad ve türleri, ictihad devreleri, usûl-i fikhin tarifi, konusu, şer'î deliller, şer'î hükümler gibi hususlar üzerinde durulmaktadır. Eserdeki bazı bilgiler hakkında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından açıklama ve uyarı notları konmuştur. Sava Paşa, İslâmiyet'in Batı'da çok az incelendiğini ve İslâm hukukunun felsefî kısmının Avrupalılar'ın nazarı dikkatini çekmediğini ifade etmektedir. İslâm hukukunun Roma hukukunun kısmî değişikliğe uğramış bir kopyası olduğu yolundaki genel kanaati reddeden müellif, İslâm hukukunun müctehidlerin emek ve gayretleri sonucu teşekkül ettiğini söylemekte İslâm hukukunun vahye dayanıp Kur'an ve Sünnet'ten çıkarıldığını belirtmektedir. 2. *Le tribunal musulman* (Paris 1902). Müslüman mahkemelerinde uygulanan yargılama esaslarıyla ilgilidir. 3. *Le droit musulman expliqué* (Paris 1896). M. Ignaz Goldziher'in 1893 yılında *Le Byzantinische Zeitschrift* adlı dergide (II/2, s. 317-325) yazdığı bir makalesine cevap olarak İslâm hukukunun asıl karakterini göstermek amacıyla yazılmıştır.

Sava Paşa'nın çalışmalarıyla ilgili değerlendirmelerde genellikle onun eserlerinin tarafsızlığı konusunda ittifak edildiği görülmektedir. Mustafa Sabri Efendi, *Mevkûfî'l-'aql ve'l-'ilm ve'l-'âlem* adlı kitabında Sava Paşa'nın İslâm hukuk nazariyatına dair eseri hakkında takdîrîkâr ifadeler kullanmıştır. Kerim Sadi'nin *Türkiyede Sosyalizmin Tarihine Katkı* adlı eserinde Sava Paşa'nın sosyalizm hakkındaki düşüncelerine yer verilmektedir. Sava Paşa her dinin saygıya lâyık olduğunu, dinle siyasetin karıştırılmaması gerektiğini, İslâmiyet'in tabiat kanunlarına uygun bir din olduğunu, İslâmiyet'le birlikte âciz ve fakirlere yardım prensibinin hukukî bir mahiyet kazandığını ve zenginlerin servetinde fakirlerin bir payı bulunduğu prensibinin getirildiğini, bu sebeple sosyalizmin müslümanlara daha kolay kabul ettirilebileceğini belirtir. Zenginlerin hırsının frenlendiği İslâmiyet'te zekâtın amacının sosyal düzeni korumak olduğunu ifade eder. Ferhat Koca tarafından Sava Paşa hakkında bir inceleme yapılmıştır (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, A.M., nr. 19/70; BA, A.MKT.MHM., nr. 396/12, 429/87; BA, HSD.AFT., nr. 13/220; BA, İ.DH., nr. 592/41197, 607/42289, 686/47801, 740/

60526, 758/61855, 813/65635, 899/71528, 1119/87469, 1271/99938; BA, İ.DÜİT., nr. 190/48, 190/49, 190/50, 144/36, 144/37, 144/38; BA, İ.HR., nr. 269/15531, 276/16877; BA, İ.MTZ.GR., nr. 18/597, 18/627; BA, İ.TAL., nr. 313/1321-B-102, 335/1322-R-028; BA, MV., nr. 3/81, 3/94, 4/10, 12/28, 16/19; BA, Y.A.HÜS., nr. 161/85, 182/9, 182/10, 182/21, 182/39, 194-1/81, 197/25, 198/82; BA, Y.A.RES., nr. 1/59, 35/5, 121/10; BA, Y.EE., nr. 43/14, 75/24, 75/25, 75/26, 114/12, 138/3; BA, Y.PRK.AZJ., nr. 4/23; BA, Y.PRK.AZN., nr. 4/53; BA, Y.PRK.BŞK., nr. 19/52; BA, Y.PRK.ZB., nr. 1/95, 5/116; BA, Y.PRK.PT., nr. 9/58; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî* (haz. Nuri Akbayar – Seyit Ali Kahraman), İstanbul 1996, s. 1785, 1809; *Galatasaray Lisesi Salnâmesi* (1932), s. 35-36; *Mekteb-i Sultânî*, İstanbul, ts. (Matbaa-i Âmiri), s. 9; *Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultânî) 1868-1968* (haz. Muhittin Sandıkçoğlu v.dğr.), İstanbul 1974, s. 30; Mustafa Sabri Efendi, *Mevkûfî'l-'aql ve'l-'ilm ve'l-'âlem min Rabbi'l-'âlemîn*, Beyrut 1401/1981, I, 483-484; IV, 296-300; Kerim Sadi, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, İstanbul 1994, s. 113-117; Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricalî (1839-1922)*, İstanbul 1999, s. 120; Abdurrahman Adil Bey, "Garpta Şeriât-ı Garrâ ve Usul-i Fikh-i Sava Paşa", *Malûmât Gazetesi*, 16 Nisan 1308, s. 41-42; M. Eşref, "Sava Paşa", *Hak ve Cemiyet*, I/1, İstanbul 1934, s. 16; J. Deny, "A propos des traductions en Turc Osmanli des textes religieux chrétiens", *WI*, new series, IV/1 (1956), s. 30-39; A. Refik Gür, "İslâm Hukuku Üzerine Düşünceler ve Sava Paşa", *İTED*, VI/1-2 (1975), s. 1-35; Abdülhamit Kırmızı, "19. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinin Kozmopolit Yapısı ve Rum Devlet Adamları", *Türkiye Günlüğü*, sy. 42, Ankara 1996, s. 123-124; Ferhat Koca, "Osmanlılar Döneminde Gayri Müslim Bir İslam Hukukçusu: Sava Paşa (ö. 1901)", *Hayatı, Eserleri ve İslam Hukukuna Dair Görüşleri*, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 6, Konya 2005, s. 93-114.

M. MACİT KENANOĞLU

SAVÂFÎ

(الصوافي)

Doğrudan devlet başkanının tasarrufunda bulunan sahipsiz topraklar ve işletmeler.

Sâfiye kelimesinin çoğulu olan savâfî, terim olarak "ganimetten beytül mâle ayrılan ve tasarruf hakkı devlet başkanına ait olan sahipsiz topraklar" anlamındadır. İslâm tarihindeki ilk savâfî malları, Benî Nadîr yahudilerinin Medine'den sürülmesinin ardından sahipsiz kalan topraklarla Fedek'ten ve Hayber'in fethinden sonra ele geçirilen bazı arazilerdir. Hz. Ömer'in aktardığına göre Resûlullah, savâfî gelirlerinden Benî Nadîr'inkini devlet başkanı sıfatıyla kendisinin âni ihtiyaçları için, Fedek'inkini misafir ve yolcular için elinde tutmuş, Hayber'inkinin üçte birini ailesinin geçimine tahsis edip üçte ikisini de müslüman-

lardan ihtiyaç sahiplerine vermiştir. Çünkü savâfî malları nazarı olarak ümmetin feyi kabul edildiği için devlet başkanının kendi harcamalarından artakanları ümmetin maslahatını gözeterek sarfetmesi gerekmektedir. Hz. Peygamber'in vefatı ile bu hak düşütüğüden mirası tartışılırken Hz. Âişe, Hayber ve Fedek'in Resulü Allah'tan sonra gelen devlet başkanının tasarrufunda olduğunu söyleyerek bu malların savâfî oluşuna dikkat çekmiştir (Belâzürî, s. 42-48).

Hz. Ömer döneminde, fethedilen bölgelerdeki savaşta ölen veya kaçanlara ait toprakların durumu yapılan düzenlemeler sırasında ele alınırken savâfî konusu yeniden gündeme gelmiştir. Genellikle büyük şehirlerin çevresindeki verimli bölgelerde yer alan ve eskiden daha çok hânedan mensuplarının elinde bulunan bu araziler başlangıçta savaşanlara ganimet şeklinde dağıtılmak istenmişse de Hz. Ömer'in fethedilen sahipli toprakları eski sahiplerinin elinde bırakma kararından sonra özel bir yapıya kavuşturulmuştur. "Savâfî'l-esfâr" denilen bu topraklar için öncelikle yeni bir divan kurulmuş ve bu divanda gelirleri gazilere fey olarak dağıtılıp mülkiyetleri devlete ait kılınmak suretiyle satıştan men edilmiştir. Bu dönemde savâfî'l-esfârın yıllık geliri dokuz milyon dirhemi buluyor ve gaziler için önemli bir akar oluşturuyordu. Hz. Osman'ın garnizon şehirlerine yerleşen Kureyş ileri gelenlerine elindeki arazilerle savâfîleri takas imkânı vermesi ve kalanları iktâa etmesi Kûfe, Basra ve Fustat gibi yerlerde yaşayan gazilerin ve fetihlere katılan kabile reislerinin tepkisini çekmiş, kendisine karşı girişilen isyanın sebeplerinden biri olmuştur.

Emevîler'le birlikte fey anlayışı çarpıtılarak savâfî toprakları hânedan mensupları tarafından ele geçirilmeye başlanmıştır. Bunlar arasında Fedek arazilerinin özel mülk haline getirilişi en dikkat çekenidir. Muâviye b. Ebû Süfyân savâfîlerden yılda 100 milyon dirhem gelir elde ediyordu. Ömer b. Abdülaziz, ümmetin feyi olan savâfîlerin yağmalanmasının önüne geçmek için eski durumlarına döndürmeye çalışmış ve bu siyasetine uygun biçimde Fedek arazilerini hânedan mensuplarından geri almıştır. II. Yazid de özel mülkiyete dönüşen savâfîleri tekrar devlete kazandırmaya çalışmış, fakat daha önce evlâdiyelik vakfa çevrildikleri için başaramamıştır. Gerçekleşen fiilî durumdan dolayı Ebû Yûsuf bu toprakların artık özel mülk haline geldiğine hükmetmiştir. Ayrıca Emevî yöneticileri bedelini hânedan karşılama-

rak ihya suretiyle çok geniş devlet çiftlikleri kurmuşlar ve buraları yine kendileri icâre ya da kabâle yoluyla işleterek büyük gelir sağlamışlardır.

Abbâsîler'in iktidara gelmesiyle birlikte Emevî ailesinin ve yakınlarının elinde bulunan savâifler müsadere edilmiş, idareleri için Halife Mansûr tarafından Dîvânü'd-diyâ', Dîvânü'l-mehcûze ve Dîvânü'l-müsâdere adıyla divanlar kurulmuştu. Savâfi arazileriyle ilgili divanlarda 200 kâtibin çalıştığı dikkate alındığında bu tür çiftlik ve işletmelerin ne kadar geniş olduğu anlaşılmaktadır. Bundan dolayı Hârûnürreşid Dîvânü's-savâfi adıyla müstakil bir divan kurduğunu. El konulan Emevî mallarının büyük bir kısmı Abbâsî ailesinin mülkiyetine geçtiğinden bu mallarla (diyâu'l-Abbâsiyye) savâifleri (diyâu'l-hilâfe) birbirinden ayırmak o dönemin en girift malî konularından birini oluşturmuştur. Aslında tamamen savâiflerden gelen bu topraklar genellikle "day'a" ve "katâi" kavramlarıyla ele alınmıştır. Köylülere icâre yoluyla verilenlere "savâfi'l-istân", maktû bir bedelle işletilenlere ise "katîa" deniliyordu. Hânedan mensuplarının eline geçenler ikinci usulle işletildiğinden katîa diye adlandırılıyor ve Dîvânü'd-diyâ'a bağlanıyordu; gelirleri de beytûlmâl-i hâssaya gidiyordu. Buna karşılık istân, day'a veya diyâu'l-âmme denilenler savâfiye dahildi ve gelirleri doğrudan beytûlmâl-i âmmeye bağlı Dîvânü'l-harâc'a gitmekteydi (Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, s. 182-183, 242). Bu mülklerden hânedan mensupları büyük servetler elde ediyordu. Meselâ Hârûnürreşid'in annesi Hayzürân'ın şahsî çiftliklerinin yıllık geliri 160 milyon dirhemi buluyordu. Bu şekilde fetihler devrinde ortaya çıkan savâfi toprakları birkaç asır hânedana mensup fertlerin temel geçim kaynağını teşkil etmiştir. Zamanla müsadere, ilcâlar ve hazine eliyle yapılan ihyalarla savâfi niteliğindeki çiftlikler tedricî olarak genişletilmiştir. Bunlar hâssa, Furâtiyye, müstahdese, mürtececa gibi değişik adlarla anılıyordu.

Diğer taraftan mirasçı bırakmadan ölen kimselerin malları da (emvâl-i haşriyye) Savâfi statüsüne dahil edilerek hazineye devredildiğinden bu yolla da devletin eline büyük miktarlar geçmeye başladı. Yalnız bu sahipsiz kalmış mallar için Dîvânü mevârisi'l-haşriyye adıyla müstakil bir divan kurulmuştu. Mütevekkil-Alellah döneminde Basra civarındaki haşriyyelerden yılda 300.000 dinar gelir sağlanması bunların da yaygın olduğunu göstermektedir.

Abbâsîler'in merkezî otoritesinin zayıfladığı ikinci döneminde savâifler iktidara hâkim olan Türk kumandanlarıyla vezir ve kâtiplerin eline geçmeye başladığından yolsuzlukların kaynağını oluşturmuştur. Hazinenin 317 (929) yılında iflâsı üzerine çok hızlı bir şekilde bu tür çiftliklerin satılmasına başlanmıştır. Bir kâtip, bir günü akşama kadar satılan çiftliklerini satış belgelerini imzalamakla geçirdiğini söyler. Büveyhîler'in gelişinden (334/945) önce bu malların çoğu satılarak 2.900.000 dinar gelir sağlanmıştı (İbn Miskeveyh, I, 200, 226, 245, 260). Ancak yine de bazı bölgelerdeki savâiflerden toplanan gelirler haraç vergilerine eşitti. Büveyhîler'in yönetime hâkim olması ile kalan savâifler bu hânedanın eline geçmiş ve onlar da iktidarlarını güçlendirmek amacıyla bunları iktâ etmişlerdir (ayrıca bk. İKTÂ).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-Arab, "şfv" md.; Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, Beyrut 1399/1979, s. 57-58; Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc* (nşr. Ahmed M. Şâkir, *Mevsû'atü'l-harâc* içinde), Beyrut 1399/1979, s. 21-22, 36-37, 59-60, 64, 89; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl* (nşr. M. Halil Herâs), Beyrut 1986, s. 296; İbn Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl* (nşr. Şâkir Zîb Feyyâz), Riyad 1406/1986, II, 634; Belâzûrî, *Fütûh* (nşr. Abdullâh Enîs Tabbâ - Ömer Enîs Tabbâ), Beyrut 1407/1987, s. 42-48, 205-206, 216, 235-237, 247, 380, 411, 413; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), III, 586-587; IV, 31-33, 38; V, 231; VII, 142-143, 194, 201, 237, 471, 603; VIII, 81, 86, 89, 296, 420; IX, 86, 158-159, 161, 259, 271-273; Ceşiyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, s. 26, 83, 89-90, 96, 99-100, 110, 113, 134, 156, 162, 242, 277; Kudâme b. Ca'fer, *el-Menziletü'l-hâmise min Kitâbi'l-Harâc ve ş-nâ'ati'l-kitâbe* (nşr. Talâl Cemil Rifâî), Mekke 1407/1987, s. 217, 245; Mes'ûdî, *Mürâcü'z-zehab* (nşr. Abdülmîr Mühennâ), Beyrut 1991, III, 369-370; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 55, 152, 200, 226, 245, 260; II, 245; Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *el-Vüzerâ'* (nşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc), Kahire 1958, s. 37, 182-183, 234, 242, 268-270, 323; İbn Receb, *el-İstihrâc li-ahkâmî'l-harâc* (*Mevsû'atü'l-harâc* içinde), s. 48; A. Christensen, *Iran sous les sassanids*, Copenhagen 1944, s. 118-119; A. Noth, "Some Remarks on the Nationalization of Conquered Lands at the time of the Umayyads", *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East* (ed. Tarif Khalidî), Beirut 1984, s. 223-228; A. Abdülmehdî Mîsrî, *Arzû's-savâfi*, Amman 1988; Mustafa Fayda, *Hiz. Ömer Zamanında Gayrı Müslimler*, İstanbul 1989, s. 36-40; Gaydâ' Hazne Kâtibi, *el-Harâc münzü'l-fethi'l-İslâmî hattâ evâsi-ti'l-karni's-sâlişli-hicri*, Beyrut 1994, s. 291-332; Y. Mûsâ Zeytûn, *Arâzi's-savâfi ve'l-mevâfi* (yüksek lisans tezi, 1997), el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, s. 118-119, 121-126; Mustafa Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003, s. 85-118; A. K. S. Lambton, "Şaîf", *EI²* (İng.), VIII, 798-800.

MUSTAFA DEMİRCİ

SAVÂİF

(الصوائف)

Bizans üzerine yaz aylarında düzenlenen seferler.

Kaynaklarda yaz seferlerine *sâife* (çoğulu savâif), kış seferlerine *şâtiye* (çoğulu şevâtî) veya *meştâ* (çoğulu meşâtî) denilmiştir. Kış mevsiminin soğuk geçmesi dolayısıyla Bizans üzerine seferler daha ziyade yaz aylarında yapılmıştır. Bazan seferden dönülmeyip kış mevsimi Anadolu'da geçirilir, bu esnada sefere çıkılır veya kış seferleri yaz seferleriyle birleştirilirdi. Sâife teriminin ilk defa ne zaman kullanıldığı hakkında kesin bilgi yoktur. İbn Hacer, Hz. Peygamber döneminde sâife düzenlenmediğini söyler (*el-İşâbe*, II, 521). İlk sâifenin 21 (642) yılında Hz. Ömer'in Umeyr b. Sa'd el-Ensârî'yi Bizans topraklarına göndermesiyle başladığını belirten Belâzûrî (*Fütûh*, s. 194), ayrıca Ebû Ubeyde'nin (ö. 18/639) sâife seferine çıkararak Misis ve Tarsus üzerinden Zende'ye kadar ulaştığına dair bir rivayeti de nakletmektedir (*a.g.e.*, s. 235). 15 (636) yılında yapılan bir sefer için sâife terimini kullanan Taberî, 17'de (638) Suriye'ye giden Hz. Ömer'in yaz ve kış seferleri için kumandanlar tayin ettiğinden ve Hâlid b. Velid'in aynı yıl düzenlediği sâifeden bahsetmektedir (*Târîh*, III, 608; IV, 64-68). Savâif, Muâviye b. Ebû Süfyân'ın Suriye valiliği esnasında sınır savunmasını güçlü hale getirdikten sonra her yıl yapılmaya başlanmıştır (Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, VII, 163). Ancak bu seferlerin Bizans'la akdedilen antlaşmalar, salgın hastalıklar ve iç meseleler yüzünden gerçekleştirilemediği yıllar da olmuştur. Meselâ Hz. Ömer zamanında Suriye'deki veba dolayısıyla sefere çıkılamamıştır. Hz. Osman'ın son yıllarında iç karışıklıklar sebebiyle yapılamayan savâif 42'de (662) Emevîler'in kurucusu Muâviye b. Ebû Süfyân tarafından yeniden başlatılmıştır. Onun ölümünden (60/680) sonra meydana gelen olaylar ve ardından Abdülmelik b. Mervân'ın rakiplelikle mücadele edebilmek için Bizans İmparatorluğu ile anlaşmasından dolayı seferler uzun süre yapılmamış, 79'da (698) tekrar başlatılmış ve bazan kesintiyi uğramakla birlikte Emevîler'in sonuna kadar devam etmiştir. Ömer b. Abdülazîz'in savâif dışındaki bütün seferleri kaldırması (İbn Asâkir, XI, 244; XLVI, 320) ve Emevîler'in son dönemine ait savâif haberlerini toplu şekilde veren İbn Haldûn'un kaydettiği son seferin 130'da (747-48) Emevî Devleti'nin yıkılışından iki yıl önce yapılmış ol-